

## ДИСКУРС ХЛОПОМАНСТВА/ХЛОПОМАНІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ КІНЦЯ 1850-х – 1860-х рр.

*В статті висвітлено культивування терміну "хлопоман", і пов'язаних із ним термінів, від їх появи аж до оформлення українофільства, крізь призму українського національного та інших соціальних, культурних та політичних рухів того часу.*

**Ключові слова:** хлопомани, хлопоманія, хлопоманство, народолюбство, народництво, українофільство, Громади, субкультура.

Головною ціллю статті є з'ясувати різні значення, у яких уживався термін "хлопоманство" і пов'язані з ним терміни, виявити його первісну та пізніші сутності, які вкладали у ці терміни їх автори, а також носії "хлопоманства" (власне самі "хлопомани" і ті, що так чи інакше ідентифікували себе із "хлопоманством") протягом окресленого періоду та пізніші дослідники. Також висловимо власний погляд на природу явища хлопоманії як українського соціокультурного феномена, що зародився у певних конкретно-історичних умовах, у більш-менш чітко визначених часі, просторі й середовищі. Пропонуємо свій погляд на хлопоманів як на нонконформістську групу/течію, що типологічно найбільше підпадає під означення субкультури.

Отже, варто почати із зародження явища "хлопоманії" і закріплення за ним цього терміну. "Хлопоманами" польська і полонізована шляхетська суспільність, зокрема на землях Правобережної України, називала, з образливим відтінком, прихильників простого люду. Для шляхетського соціуму це було презирливо-принизливе прізвисько. В українському соціокультурному просторі і суспільно-політичному житті кінця 1850-х рр. власне так обізвали групу студентів Київського університету – "крайніх демократів". Це були вихідці із польських шляхетських, зокрема полонізованих, поміщицьких і непоміщицьких родин (середньої й дрібної шляхти й різних управителів,

офіціалістів тощо – В. О.) [11, с. 3]. Варто відзначити, що глузливі назви щодо нонконформістських соціокультурних рухів/субкультур уживалися раніше й пізніше, і, що характеристично, носії цих рухів самі, не без виклику щодо суспільства, їх частково сприймали. Такими прикладами є правобережні балагули 1830–1850-х рр.<sup>1</sup>, львівські батяри, американські бітники, радянські стиляги, хілі тощо.

Важливо з'ясувати кого самі хлопомани (В.Антонович), або ті, хто ототожнювали себе з ними в українському народолюбно-радикальному таборі (як М.Драгоманов), вважали своїм предтечою у попередні часи. Таким культовим героєм-попередником називають волинського шляхтича, барокового польськомовного поета-сатирика, повстанця Данила Братковського. Цей "пан хлопоман", як резидент С. Палія, одягнутий у селянський одяг, був спійманий із листом, що закликав народ до повстання і страчений за вироком суду у Луцьку (1702) [7, с. 279].

Для розуміння суті первісної хлопоманії слід звернути увагу на її складові частини, що відіграли роль як у еволюції окремих хлопоманів, найперше їх основоположника В. Антоновича, так і всієї течії. За спогадами В. Антоновича до українства він прийшов синтезувавши деякі знання про Україну і "загальну демократичну французьку теорію". Під нею, у першу чергу, мався на увазі соціаліст, федераліст, засновник анархізму П.-Ж.Прудон [11, с. 11, 9–10]. Туманні уявлення про Україну В.Антонович у дитинстві почертнув із польської козакофільської літератури, зокрема М.Чайковського, а в суспільстві таким проявом була балагульщина [1, С. 203–204].

Варто стисло накреслити історію хлопоманів як нонконформістської течії. Хлопоманія зародилася на основі іншої течії, гуртка, як дехто називає "секти", пурристів. Очевидно пуристи, як і їх ідейний лідер В.Антонович, перебували під впливом ідей утопічного соціалізму й анархізму. Такі ж ідеї панували у російському радикальному народництві (термін виник пізніше). Правдоподібно це були найбільш послідовні альтернативні ідеї в тогочасному українському соціумі (їх попередники протистояли суспільству радше інстинктивно).

Для В. Антоновича і йому подібних, переважно неукраїнців за походженням, народолюбство невідворотно означало трансформацію в україnofільство. Позаяк більшість простого люду на Правобережжі, і загалом в підросійській Україні, була українським селянством (у польсько-шляхетській термінології – "хлопством"), замилування ними і демократично-популістське відновлення зв'язку з народом означало набуття українолюбного забарвлення. Перехід пурристів на українолюбні позиції вочевидь і призвів до перетворення цієї течії у хлопоманію. Цим, вочевидь, пояснюється тотожність у персональному складі пурристів і хлопоманів. Так, до пурристів у 1856 році належали майбутні хлопомани В.Антонович, А.Хамець, О.Хойновський, А.Міодушевський, Т.Рильський, Я.Загурський, П.Свенціцький, Й.Ролле, В.Василевський і Віцус [3, с. 15–17]. Показово, що течія пурристів була інтерна-

ціональною: поляки і католики, а третина – не католики, православного та юдейського віровизнань, тобто переважно українці та євреї, як про це свідчать донесення жандармів [9, с. 171].

Отже, ідея зближення із простим українським народом зародилася в пурізмі. Серед пурістів, що пропагували тверезість, стриманість, ретельність у освіті і скромність зовнішнього вигляду, зокрема одягу, зародився й звичай носіння народної свитки з домотканого сукна [2, с. 14]. Рукописна газета пурістів "Bigos", висміюючи розкішне життя багатих студентів-франтів, закликала їх, словами поетів-сатириків Тадеуша Комара і Владислава Магера, скинути із себе панське вбрання і вдягти свитку, як одяг тяжкої праці, одяг народу [9, с. 172].

Свіжоутворені хлопомани були одночасно членами студентських земляцтв-гмін. Вони намагалися українізувати своє гміни, а коли це не вдалося, 15 із них вийшло зі складу своїх гмін і утворило свою "українську" студентську Київську громаду (В.Антонович, Т.Рильський, Б.Познанський, К.Михальчук, брати Василевські, Г.Пржеднельський) [8, с. 92]. Не менш важливим розходженням було й те, що загал студентства гмін був поглинutий приготуванням до антиімперського повстання за відновлення Речі Посполитої. Більшість "гмінчиків" ігнорувало або відкладало на майбутнє інтереси українського простолюду, як наприклад увільнення селянства і ширення поміж нього просвіти рідною мовою. Хлопомани опинилися в меншості і самі були під загрозою поглинення польським революційним рухом. Зовнішня ознака, яка виділяла хлопоманів від решти студентів гмін – заміна шляхетського костюму простою сільською свиткою, а також – польської мови українською [12, с. 134].

Тим не менше, після виходу з польських гмін, більша частина хлопоманів взяла участь у приготуваннях і революції на Правобережній Україні 1863 р. (П.Свенцицький, А.Хамець, Л.Сирочинський та ін.). Хлопомани-повстанці залишилися українолюбцями, але прихильниками ідеї Речі Посполитої, яку вважали федерацією Литви, Руси-України і Польщі. Вони не обмежували своїх претензій Дніпром, як цього хотіла й аристократія. Попри свою прихильність революційним методам заледве чи ця група хлопоманів була більш радикальною за своїх колег-хлопоманів, які проголосили себе українцями, розірвавши всякий зв'язок із шляхетським середовищем. Останні, на чолі з В.Антоновичем, були значно послідовнішими у своєму народолюбстві – "хлопоманстві". Вони неприхильно поставилися до революційної боротьби тому, що сам український простолюд повстання не підтримував, уважаючи його "панським". Вони вважали, що народ, який перебуває в тотальному невігластві, слід спочатку навчити.

Хлопоман і громадівець, етнограф К.Михальчук так характеризував "польських" хлопоманів. Вони усвідомлювали історичні неправди Польщі щодо України, усвідомлювали, що народ не був "бидлом" і треба поважати

його особистість, дбати про його освіту рідною мовою. Втім, більшість хлопоманів вважали, що алфавіт повинен бути польський, за винятком невеличкої меншості, яка допускала введення "руського" алфавіту. Вони обстоювали необхідність релігійної толерантності і негайного звільнення селян. Суперечка за алфавіт намітила розподіл хлопоманства на дві групи: більш чи менш щиріх і послідовних хлопоманів [10, с. 248]. Отже, зміни в первісному хлопоманстві стосувалися його невеликої групи (В.Антоновича, Т.Рильського і К°), яка еволюціонувала у своєму народолюбстві.

Формування більш послідовного хлопоманства відбувалося під час піших етнографічних подорожей Україною близько 1858 р., коли, виходячи із засади, що "соро́мно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності", В.Антонович, Т.Рильський, О.Хойновський, В.Козловський, Л.Сирочинський, В.Василевський, Я.Загурський тричі протягом вакацій – від початку квітня і аж до кінця серпня – обійшли практично всю підросійську Україну: Київщину, Полісся, Холмщину, Підляшшя, Волинь, більшу частину Катеринославщини та Херсонщини і Запоріжжя [11, с. 12–13; 14, с. 262–263]. Усюди люд їх сприймав як "своїх", сільських хлопців, фельдшерів, іноді – бурлак-заробітчан або "безбілетних" [1, с. 387–407; 14, с. 258–260].

Саме цій групі належали ініціативи, що показують подібність між хлопоманією та пізнішим народництвом (зокрема 1870-х років), коли воно, відмовившись від ідеї соціальної революції, організувало "ходіння в народ". Хлопомани ще перед народниками, замість робити революцію, схилялися до творення ланок альтернативного суспільства. Такою ініціативою була спроба хлопоманів закласти у с. Дударях Канівського повіту на Київщині фаланстер – самодостатню спільноту вільних і рівноправних людей, що працюють для взаємної вигоди за проектом утопічного соціаліста Ш. Фур'є. Для реалізації такого гуртового господарювання у с. Дударях спеціально осів Б. Познанський – "пішов у народ" [11, с. 38–39].

Донощики із аристократично-клерикальних кіл вважали фур'єїзм хлопоманів "комунізмом". Натомість, російські проімперські кола побачили у хлопоманах "український сепаратизм". Ці два тенденційно-перебільшені погляди тільки виопуклюють існування двох невід'ємних складових цього хлопоманства: соціальну і національну. За М.Драгомановим:

"Той факт, що поляки в західній Росії так накинулися на українофільство, на "хлопоманію", случився не тільки з національних причин, а більш з культурних і соціальних, з того ж закону, по которому й аристократично-клерикальна реакція також у східній Росії накинулася на ліберальний напрямок, котрий вона похрестила загальним називськом нігілізму і по которому київські клерикали і московські доктринери-централісти так зійшлися з польськими панами в ненависті і брехнях на "український сепаратизм" [5, с. 208].

Процеси формування українського народолюбства відбувалися й на Лівобережжі та Чернігівщині. Там існувало своє, за російською назвою, "українофільство". Воно було загалом більш "ліве" за загал правобережної хлопоманії, були тут і свої радикали (П.Єфименко, О.Тищинський, брати Синьогуби, О.Лоначевський). Щоправда їх радикалізм далі ширення революційної пропаганди (заборонені "землевольські" листівки тощо) переважно не йшов. "Російські" українофіли не були сепаратистами: люблячи свій народ вони не думали відділяти його від Російської імперії. Всі їх мрії обмежувалися прагненням розвинути українську літературу і видавати для народу популярні книжки з ціллю більш успішного поширення знань серед нього.

За спостереженням М. Драгоманова, "праця невеличкої купки українських "хлопоманів" поневолі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджування старовини й мови народної до праці серед мужицтва" [7, с. 284]. Очевидно, для нього як лівобережця, полтавця, актуальними були саме ці сторони діяльності. Отже саме вони були спільними з молодими українофільськими громадами і сприяли об'єднанню хлопоманів і українофілів.

Зближення двох народо- і українолюбних гілок відбулося у Києві на ґрунті організації недільних шкіл для народу (1859–1862). Навчання простого люду було більш радикальним саме собою. Недаремно недільні школи були зрештою заборонені владою. Правдоподібно, найтіснішим був контакт і зближення між хлопоманами й іншими українолюбцями у Новостроїнській і, меншою мірою, Подільській недільних школах. Тому таких людей як О.Стоянов, П.Чубинський, В.Торський, А.Свидницький, К.Шейковський найчастіше також зачисляють до хлопоманів. Посередником у наближенні, а згодом приєднанні хлопоманів до "новостроїнців" був близький друг В.Антоновича, що сприяв його наверненню до українства, Ф.Панченко [8, с. 94–95].

Після того, як частина народолюбної молоді з Лівобережної України зблизилася із правобережними хлопоманами, об'єднана течія стала "хохломанською". Показово, що значна частина лівобережних українофілів походила із русифікованої шляхти (дворянства) [11, с. 4]. До таких новоявлених хлопоманів варто віднести П.Чубинського, братів Синьогубів та інших. Від поєднання україно- і народолюбців з Правобережжя і Лівобережжя на початку 1860-х рр. відбулося взаємне засвоєння правобережцями назви "громада", а лівобережцями – "хлопоман". Відтоді ці назви стали загальними для всього українолюбства, як і "українофільство".

Засвоєна Громадами назва "хлопоман" і паралельно вживані "хохломан" та "українофіл" були взяті українськими народолюбцями (іх самоназва) початку 1860-х рр. із прозвищ у тогочасних польській та російській публіцистиці й пресі. Отже, цю назву першими запозичили від польсько-українських хлопоманів українолюбці, що разом із ними працювали в недільних школах у Києві (т. зв. новостроїнська громада) [8, с. 96–97; 12, с. 146, 135].

Варто визначити зміст тогоденого терміну і явища "хлопоманії". Відповідь може дати аналіз соціальної програми хлопоманів-громадівців. Ретельно проаналізував її дослідник хлопоманії О.Мицюк. Отже, крім беззаперечної української національної простонародної складової, це були риси народолюбства/популізму, запозичені з анархізму і соціалізму. Оскільки відверто про свою "ліву" програму хлопомани/громадівці заявляти не могли, до того ж у добу переслідування "нігілістів" (а згодом і заборон української культури з 1862–1863 рр.), про її наявність говорять опосередковані докази. Серед них – загальна рівність "громадян". Окремі з їх представників, як от завжди скромний В.Антонович, вирізнялися тільки своїм авторитетом. Принаїдно зазначимо, що відсутність ієрархії вирізняла і пурристів, і радикалів-народників [13]. Отже, хлопомани були "лівими" українофілами, на відміну від консервативного табору (старих козакофілів-романтиків, клерикалів, монархістів), як наприклад П.Куліш, І.Нечуй-Левицький, О.Стороженко та ін. Припускаємо, що у аполітичних Громадах, які об'єднували весь спектр українофільства, термін "хлопоман" зберігав своє ліворадикальне значення.

Звернемо увагу на трансформацію дискурсу "хлопоманства" у Громадах. У Київській ("старій") Громаді цей термін згодом навіть набув іншого значення. Члени Старої Громади, за М.Драгомановим, поділялися на "українофілів" (націоналістів) і "хлопоманів" (що обстоювали інтереси українського селянства) [4, с. 162]. Ці "хлопомани", підкреслювали в українстві соціальний момент, хоч, за О.Мицюком, були не меншими націоналістами за "українофілів" [11, с. 53–54]. Правдоподібно, подібний поділ існував у народовському українофільстві 1860-х рр. в Галичині. Це були радикальна, за М.Драгомановим – "хлопоманська" (О.Партицький) і консервативна течія, схильна до клерикалізму і угодовства (В.Качала, О.Огоновський, В.Барвінський) [6, с. 244]. Відповідно із цього ідейного поділу започаткувалися пізніші галицькі народовці (від утворення народовського товариства "Просвіта") і радикали – ідейні спадкоємці перших народовців і "хлопоманів" (І.Франко, М.Павлик і К<sup>o</sup>)<sup>1</sup>.

У явищі хлопоманства можна помітити й риси нонконформістських течій – субкультур (або навіть контркультури), на кшталт вищезазначених балаґулів, пурристів, батярів, стиляг, гіпі, панків, а також богеми, романтиків тощо. Субкультурою (з лат. *sub* – під і *cultura* – культура) у соціології, культурній антропології та культурних студіях називають відокремлену групу людей із культурою, яка відрізняє їх від панівної культури. Для субкультур властиві певна єдність із особливими кодами поведінки, за допомогою яких її члени спілкуються із зовнішнім (панівним) світом, а також особливе світосприйняття та стиль життя [17, с. 103]. Субкультуру характеризує символіка, пов'язана з одягом, музикою та іншими видимими афектаціями, а також способи, якими ці ж символи інтерпретуються членами домінуючої культури. Члени субкультурі часто повідомляють "своїм" про приналежність до неї через розпізнавальне і

символічне використання стилю, що включає в себе стиль одягу, манери, арго [18, с. 56–57, 101, 181].

Хлопоманській субкультурі були властиві такі характерні зовнішні стильові ознаки: носіння народного одягу, зокрема свиток і шапок, селянських зачісок "в кружок", куріння люльок тощо. Яскравим виявом руху було прибирання хлопоманами прізвиськ-псевдонімів, так Т.Рильського називали "той Тадей", Леонарда Совінського – "паном Сичем", Павлина Свенціцького – "Павлом Своїм", Леона Сирочинського – "Левком Чорним" чи "Левком Гончаренком", Станіслава Жуковського – "Сташком Богуном" тощо [14, с. 249–250; 16, с. 478]. Також хлопомани зверталися один до одного "брате". Вони не соромилися кепкувати один з одного, що згодом – уже в часи Громади – вилилося у видання гумористичного часопису "Помийниця" (1863) [8, с. 110–124]. Отже, можемо говорити і про ознаки свого арго і про власну субкультурну творчість. Існували й хлопоманські пісні: польськомовні – В.Магера і україномовні – Анатоля Свидницького [14, с. 269]. Останні були стилізаціями під народні пісні, але "гайдамацького" змісту ("В полі доля стояла", "Вже більш як літ двісті").

Певне уявлення про напрямки в українофільстві дають адміністративні й поліційні документи. Так, у них розрізняються "свитники" і "хлопомани". Правдоподібно перші були поміркованою течією, а другі висловлювали більш радикальну соціальну програму, зокрема антикріпосницьку. Тим не менш, на місцевому рівні, у 1860-х рр., усіх українофілів, що демонстрували свою приналежність до цього руху мовою тіла (костюмом, зачіскою тощо), адміністративні чинники могли зачисляти до "хлопоманів". Народний костюм, зокрема вишиванка, свитка, шапка вважалися "хлопоманськими". Показовою тут є поліційна справа рідного брата відомого українофіла, етнографа, а згодом і письменника Анатоля Свидницького – Амоса. Той, улітку 1865 р., повертаючи з гостини у брата в Козельці, дорогою до батьків у Гайсинський повіт, вирішив на кілька днів заїхати до Умані. Тут одягнений у полотняну вишиванку, широкі суконні сині штани "малоросійського крою" і "чорну чоловічу кофту, що звалася корсеткою", Амос був затриманий приставом, як особливо підозрілий. На жаль для Амоса, він мав при собі мисливську рушницю і запас пороху. У специфічних уманських умовах, в уяві поліції він уявлявся справжнім гайдамакою. Тому рік юнак перебував під слідством, а як справа закінчилася невідомо [15].

Отже, дискурс хлопоманії/хлопоманства в українському суспільно-політичному і соціокультурному просторі розвивався послідовно по лінії: польсько-українські хлопомани другої половини 1850-х – початку 1860-х років; українолюбці, близькі до організації недільних шкіл і Громад, зокрема Київської (згодом, "Старої"); перші галицькі русько-українські народовці (до утворення "Просвіти" та інших народовських інституцій). Продовжуючи цю послідовність варто зазначити ідейну спорідненість із дискурсом хлопоманії як

українських представників загальноросійського народництва ("нігілізму"), так і галицьких радикалів-соціалістів (послідовників М.Драгоманова – І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького та ін.). Показово, що у становленні галицького народовства певну роль відігравали полько-українські хлопомани (В.Бернатович, П.Свенціцький та ін.) – частина первісного правобережного хлопоманства [див.: 16].

Варто зазначити, що традиція "хлопоманства" не припинилася в українському соціокультурному просторі. Спадкоємність "хлопоманії", крім галицьких радикалів-соціалістів, демонструють і українці польської культури зламу XIX – XX ст. В. Липинський та інші. Цінним для подальших досліджень є й простеження розвитку хлопоманського дискурсу уже на польському ґрунті – так, "хлопоманією" називали польський модерністський аристичний рух кінця XIX ст., чільними репрезентантами якого були С.Виспянський, Л.Ридель. З огляду на такий контекст перспективним є розгляд хлопоманії у порівнянні із подібними соціокультурними рухами Східної Європи (Білорусь, Балтія, Румунія тощо).

### **Література**

1. Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 193–204; Кн. IX. – С. 387–407.
2. Воспоминанія Б. С. Познанского (Продолжение) / Б. С. Познанский // Украинская Жизнь. – М., 1913. – №2. – С. 10–26.
3. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 168 с.
4. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 151–288.
5. Драгоманов. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 204–233.
6. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 288 с.
7. Драгоманов М. "Переднє слово" [до "Громади" 1878 р.] // Драгоманов М. Вибране... – С. 276–326.
8. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.

9. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко. – К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. – 126 с.
10. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции въ в Западно-Русской Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. В 7 т. – т. VII, ч. 1. – СПб, 1872. – С. 213–291.
11. Мицюк О. Українські хлопомани / О. Мицюк. – Чернівці, 1933. – 80 с.
12. Мияковский В. "Киевская громада": Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.
13. Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років / В. Окаринський // Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 1. – С. 17–22.
14. Пазяк Н. Українські "хлопомани" та їхня фольклористична діяльність (силуети з юнацьких літ Тадея Рильського) / Н. Пазяк // Українсько-польські культурні відносини XIX–XX ст. / Гол. ред. О. Федорук. – К.: Вид-во М. П. Коця, 2003. – С. 249–270.
15. Рудницький Є. "Дело о ношении хлопоманского костюма" (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) / Є. Рудницький // За сто літ / За ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К.: ДВУ, 1928. – С. 122–134.
16. Середа О. Павлин Свєнціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства / О. Середа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 475–486.
17. Яворницька О. Теорія субкультур у соціологічній перспективі / Оля (Олександра) Яворницька // І: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 100–115.
18. Hebdige D. Subculture: The Meaning of Style / D. Hebdige. – Routledge, 2002. – 208 р.